***Andrade, Cosmede,
Tomade e outros
apelidos de orixe
toponímica***

Gonzalo Navaza
Universidade de Vigo

RESUMO

Este artigo contén tres estudos sobre apelidos galegos de orixe toponímica. O primeiro trata dos resultados dos nomes *Thomas*, *Cosmas* e *Andreas*. O segundo, dos topónimos e apelidos *Cividáns*, *Cividás*. O terceiro, dos topónimos *Paraxó*, *Paraxuá*.

1. TOMÉ, ANDRÉ, COSME

Veremos aquí algúns topónimos galegos, e os apelidos nacidos deles, formados a partir dos nomes persoais que presentaban en latín as formas *Thomas*, *Andreas* e *Cosmas*. Difundidos no mundo cristián xunto co culto dos santos respectivos, eran nomes chegados ao latín desde a lingua grega ou a través dela, e as súas terminacións en *-as*, estrañas á morfoloxía dos nomes masculinos latinos, presentaban dificultades para a declinación, o que deu lugar a distintas adaptacións e derivacións ou a solucións alternativas para a creación da forma do xenitivo.

1a. *Tomé*, *Tomade*

Tomé é a forma común galega correspondente ao antropónimo *Thomas*, que en latín era adaptación do grego Θωμάς, e este transliteración dun termo de orixe aramea que significaba ‘xemelgo’, de aí o epíteto de *didimo* (Δίδυμος ‘xemelgo’) que se aplica ao apóstolo deste nome. Este apóstolo foi obxecto de culto desde os primeiros tempos do cristianismo e formou parte do antigo santoral cristián hispánico altomedieval (David 1947: 200), o que seguramente garantiu a presenza do nome correspondente no repertorio onomástico da Península de xeito ininterrompido. Entre as advocacións parroquiais de Galicia, *San Tomé* ocupa o décimo oitavo lugar por orde de frecuencias: é santo titular de 47 parroquias; está presente na denominación de 9 delas e na de 18 núcleos de poboación (Navaza 2009: 192).

Na documentación medieval galega en latín, nos rexistros máis antigos aparece como *Thoma*, *Thomas*, case sempre formando parte do haxiónimo *Sanctus Thoma(s)*. No seu uso como nome persoal, a forma con vogal final *-é*, que se supón resultado dun xenitivo *Thomae* (Boullón 1999: 431), só se rexistra por escrito desde finais do século XII (*abbati domno Thome*, ano 1192, Sobrado; *domno Thome presbiter*, ano 1229, Montederramo; *Thome Iohannis*, ano 1240, Ramirás; *Thome Dominici*, ano 1244, Ourense)¹, pero xa debía de ter séculos de existencia na fala. A consolidación como antropónimo desa forma debeu de producirse a partir do haxiónimo, onde viña sendo habitual desde séculos atrás en secuencias como *ecclesia Sancti Thomae* (ano 899, Santiago), *ad illo loco de Sancti Thome de illa Ermida* (ano 983, Melón), etc. En Galicia no século X xa se rexistra esa variante como nome do apóstolo: “in era novicentena nona et octuagena, pro sancto Thome XIIIº kalendas Ianuarias” (ano 950, Celanova), “apostolis Dei Petro et Paulo et Iacobo et sancto Thome et sancto Nicholao...” (ano 968, Lugo). Esta forma en *-é* para o nome do apóstolo, característica do galego e o portugués, tamén ten presenza na toponimia doutras áreas peninsulares (*Santo Tomé* en Toledo, *Santo Tomé de Zabarcos*, Ávila...), probablemente irradiada desde os reinos de Galicia e León na época medieval. É tamén o resultado propio do provenzal, coma no nome da localidade chamada *Saint Thomé*, en Ardèche, documentada como *eccl. St. Thomae* no ano 950 (Dauzat-Rostaing 1978: 210). Tal vez esta forma provenzal favoreceu entre nós o resultado oxítono, xunto coa analoxía co nome *André* (< ANDREAS).

Ademais do xenitivo *Thomae* que deu orixe a ese forma, en Galicia debeu de usarse tamén outro xenitivo con *-t* **Thomati* ou *Thomati(s)*, paralelo dos *Cosmas* / *Cosmati(s)* que veremos despois. Interpretamos que é ese xenitivo antroponímico o que deu orixe ao topónimo *Tomade*, nome dun núcleo de poboación na parroquia da Torre (San Mamede), no concello lugués de Taboada. *Tomade* é un topónimo moi antigo, que no pasado daba nome á súa parroquia, mencionada como *ecclesia Sancti Mameti de Tomati* nun documento datado no ano 747²

1 Cando non se especifica a fonte ou o arquivo virtual (AHUS, ACS, PARES, ARG, IGI), as atestacións medievais tómanse do CODOLGA ou do TMILG e nelas indícase unicamente a data e a localización.

2 É nos chamados “documentos de Odoario”, recollidos no Tombo Vello da Catedral de Lugo. Aínda que se trata dunha falsificación que talvez haxa que datar no século XI ou comezos do XII, é verosímil que os topónimos mencionados no documento existisen xa na data que o documento lles atribúe (López Sangil / Vidal Torreira 2011: 26).

(*Tombo Vello da Catedral de Lugo*, CODOLGA). Non sabemos se **Thomatus* tivo uso como nome persoal ou se realmente só existiu **Thomati* como xenitivo anómalo para *Thoma*, *Thomas*. Xunto con esa forma derivada con -t-, talvez existiron en Galicia outras variantes do antroponimo con -s-, paralelas da solución italiana *Tomasso*, a xulgar por un *domnus Tomassius de Villa Selam* documentado no tomo de Lourenzá (sen data, posiblemente dos séculos XII ou XIII), mais podería tratarse dunha latinización artificiosa dun *Tomé* romance.

1b. Apelidos *Tomade*, *Tomé*, *Santomé*

O apelido **Tomade**, orixinario do mencionado topónimo, rexístrase en cadeas onomásticas polo menos desde o século xv: *Lourenço Eanes de Tomade* (ano 1441, San Salvador de Asma, PARES); *Theresa Varela Tomade* e *Pedro Caetano Varela Tomade*, fillos de *Ynés Tomade* (ano 1712, San Fiz de Asma, IGI). Parece o mesmo que se rexistra cunha variante castelanizada en *Pedro de Tomad y Torres* (ano 1701, PARES). Aparentemente non sobreviviu como apelido, aínda que non podemos descartar que acabase confluíndo con *Tomás* a partir dunha grafía *Tomaz* para a forma castelanizada *Tomad* (cf. *Cosmez* / *Cosmed*, *Vilaodríz* / *Villaodrid*).

O apelido **Tomé**, con máis de 3.200 portadores, ocupa o lugar 219 por orde de frecuencias entre os apelidos de Galicia. Desde o século XIII temos constancia documental do seu uso como sobrenome patronímico: *Iohannes Thomé* (ano 1216, Sobrado); *Elvira Thomé* (ano 1273, Ourense); *Iohannes Thomé* (ano 1274 e 1287, Oseira).

No mapa³ da distribución xeográfica de *Tomé* (Mapa 1) na actualidade advírtense dúas áreas de maior densidade onde é posible recoñecer como focos de irradiación lugares ou parroquias chamados *San Tomé* ou ben *San Tomé* + *de* + *topónimo*. Así, as parroquias de *San Tomé de Alvite* (Negreira) e de *San Tomé dos Vaos* (Mazaricos) parecen ser os centros irradiadores do apelido *Tomé* nas terras interiores da antiga xurisdición de Muros: *Gómez Thomé*, veciño de San Tomé de Alvite (ano 1577, ACS); *Gregorio Thomé*, veciño de San Tomé (ano 1612, PARES); *Joseph Thomé*, veciño e mordomo pedáneo de San Tomé de Alvite (ano 1753, PARES, CME Muros). Dun xeito paralelo, *San Tomé de Gaioso*, en Outeiro de Rei, parece ser a orixe da outra área de alta densidade de *Tomé* no occidente de Lugo.

3 Tomados da *Cartografía dos apelidos de Galicia* (CAG) [<https://ilg.usc.es/cag/>].

Mapa 1. Apelido *Tomé*

Podería interpretarse que neses casos a presenza do haxiónimo no nome do lugar ou da parroquia favoreceu o uso do antropónimo *Tomé* nos arredores, e a partir del nacería o patronímico. Pero máis ca un patronímico, é posible que nesas áreas *Tomé* fose en orixe un sobrenome. Un sobrenome de connotacións xeográficas e significado próximo ao dos xentilicios e os apelidos toponímicos, segundo unha equivalencia $X \text{ Tomé} = X \text{ de San Tomé}$. Temos exemplos paralelos noutros apelidos orixinados nun haxiónimo; así, o lugar de *San Román* en Priegue, Nigrán, deu orixe aos apelidos *Román* e *San Román* na súa zona, onde un mesmo individuo aparece indistintamente como *Domingo San Román* e como *Domingo Román* (anos 1693 e 1704, Colexiata Baiona, Libro 9º, PARES). Non podemos descartar, con todo, que parte dos *Tomé* teña orixe patronímica.

Na toponimia e nas advocacións parroquiais a forma plena do composto rexístrase en ocasións cunha castelanización morfolóxica como *Santo Tomé*, que non apocopa o adxectivo, pero no seu emprego como apelido toponímico mantívose

1c. *Cosmas, Cosme, Cosmede, Colmado*

O nome persoal *Cosme* ten orixe remota no nome grego Κόσμος, *Cosmas*, e o seu uso difundíuse a partir do culto dos santos Cosme e Damián, que segundo a tradición eran dous irmáns médicos cristiáns que padeceron martirio en tempos de Diocleciano, de aí a consideración de avogosos para o auxilio de enfermos e a protección da saúde. *Cosme e Damián* tamén forman parte do santoral hispánico altomedieval (David 1947: 200). Non temos constancia do emprego de *Cosme* ou variantes como nome persoal na Idade Media en Galicia (Boullón 1999 non o recolle), e só o rexistramos como advocación relixiosa. Con todo, podemos supoñer que, aínda que pouco usado, sempre formou parte do repertorio onomástico cristián no noroeste peninsular, dada a presenza do haxiónimo na toponimia e nas advocacións parroquiais galegas, onde ocupa o lugar vixésimo sexto por orde de frecuencias como titular de 25 freguesías, ben coa variante *San Cosme* (16), ben como *San Cosmede* (9); e ademais dá nome a 13 localidades coas formas *San Cosme* (8), *San Cosmede* (3), *San Colmede* (1), *San Cosmade* (1) (Navaza 2009: 192).

No seu uso como haxiotopónimo ou advocación parroquial, na documentación medieval galega poucas veces se rexistra como *Cosmas*: *Ecclesia Sancti Cosmas et Damiani* (ano 747, Tombo vello de Lugo, vid. nota 2), *ipsa ecclesia vocabulo sancto Cosmas* (ano 1085, Celanova). Moito máis común é o xenitivo *Cosmae* ou *Cosme*, habitual en secuencias coma *ecclesia sanctorum Cosmae et Damiani* (ano 804, Santiago), *in Bauegio, sanctorum Cosme et Damiani* (ano 830, Santiago), *sanctorum Cosmae et Damiani* (ano 935, Mondoñedo), *ecclesia sanctorum Cosmae et Damiani* (ano 1125, Tui), *in titulo sancti Cosmae* (ano 1156, Mondoñedo), *in ecclesia Sancti Cosmae de Veiga* (ano 1231, Meira). Desta forma de xenitivo *Cosmae* procede a variante *Cosme*, paroxítona.

Para a formación do xenitivo latino correspondente a *Cosmas*, ademais do *Cosmae* que acabamos de ver, a documentación galega rexistra máis comunemente unha variante trisilábica con *-t-*, antecedente das formas galegas *Cosmede*, *Cosmade* e *Cosmado* (*Colmado*): *ecclesia Sancti Cosmetis et Damiani*, ano 897, Lugo; *in terra Cetarie (...) ecclesiam Sancti Cosmete* (ano 1125, Sobrado); *unam aecclesiam uidelicet sancti Cosmetis de Antes* (ano 1125, Xubia); *eremita Sancti Cosmetis cum suo couto*, ano ca.1135, Oia; *Lupus Petri de Santo Cosmati* (ano 1220, Sobrado).

As formas rexistradas en latín como *Cosmeti* e *Cosmati* e en romance como *Cosmede* e *Cosmade* ou *Cosmado* teñan unha única orixe, inicialmente propa-roxítona, coa natural vacilación da vogal postónica, e sería un posterior despra-zamento da tonicidade, explicable dado un contexto habitual *San Cósmede de + topónimo*, o que deu orixe a variantes con distinta vogal na sílaba tónica.

A variante *San Cosme*, maioritaria hoxe nas advocacións e na toponimia, pode ser resultado xenuíno galego, por haploloxía no contexto *San Cosmede de + topónimo*, mais en moitos casos é produto dunha regularización por parte da adminis-tración eclesiástica a partir do século xvi, que ao tempo que castelanizou o santoral regularizou en *San Cosme* as diferentes variantes presentes na toponimia galega. O *Santo Cosmati* de Sobrado no ano 1220 segue a ser hoxe *San Cosmade*, nas Encro-bas, Cerceda, pero as parroquias que figuran no Nomenclátor actual cos nomes de *Antes* (*San Cosme*), en Mazaricos, e *San Cosme de Outeiro* (*San Cosme*), en Outes, que disputan a orixe do xentilicio que dá nome a un sombreiro tradicional galego (*sancosmeiro*), eran no século xiv *San Cosmado d'Antes* e mais *San Cosmade* (ambos no ano 1384, GaliciaHistórica). Na mesma época, a freguesía de Oíns (*San Cos-me*), en Arzúa, era a *flijglesía de San Cosmade* (ano 1390, TenzasSantiago), e *San Cosmede de Bretomeyro* (ano 1345, SBieitoSantiago) é hoxe *Portomeiro* (*San Cos-me*), no concello do Val do Dubra. O lugar que consta no Nomenclátor como *San Cosme* en Baíña, Baiona, está amplamente documentado ata polo menos o século xviii como *San Colmado*, tamén como apelido toponímico: *Johán de San Colmado carnyseiro* (ano 1438, TuiXV). A variante *Colmado* é resultado de *Cosmado* por rotacismo e vacilación de líquidas: *Cosmado* > *Cormado* > *Colmado*. Tamén parece estar presente este antropónimo no nome do lugar de *Os Golmados*, na Estrada, cunha alteración da consoante inicial, acaso provocada por topónimos como *Gol-mar*, parroquia do veciño concello de Silleda.

1d. Apelidos *Sancosmede*, *Sancosme*, *Cosmede*, *Cosme*

O apelido orixinario de lugares que conteñen este haxiotopónimo documén-tase en cadeas onomásticas desde a Idade Media: *Lupus Petri de San Cosmati* (ano 1229, Sobrado), *Johán Suárez de San Cosmede* (ano 1285, DAG), *Áluaro Fernandes de San Cosmede* (ano 1437, Pombeiro), *Afonso de San Cosmede* (ano 1430, Montederramo), *Eynés de San Cosmede* (ano 1446, Montederramo).

Mapa 3. Apellido *Sancosmed*

Hoxe a forma maioritaria do apelido correspondente a estes topónimos é *Sancosmed* (Mapa 3) que rexistra 228 portadores, cunha área de máxima densidade nos concello de Friol, seguramente con orixe no lugar de *San Cosmede*, parroquia de Rocha (San Cosmede), no mesmo concello. A propia vixencia deste na onomástica familiar da zona debeu favorecer a conservación da variante trisilábica *Cosmede* no topónimo e na advocación parroquial, a diferenza do que aconteceu con outros *San Cosme* próximos. Ata o século XIX a forma maioritaria deste apelido nos arredores do foco orixinario de Friol mantiña a forma galega *Sancosmede*: *Pedro Sancosmede* (1879), *María Josefa Sancosmede Fernández* (1879), *María Dominga Sancosmede Fernández* (1880), *María Estrella Sánchez Sancosmede* (1899), veciños de Orbazai, Lugo (IGI). A variante castelanizante en *-d* (*San Cosmed*, *Sancosmed*) debeu de comezar a consolidarse como apelido no último terzo do século XIX, coa creación do Rexistro Civil; antes desas datas é só esporádico: *Pedro Manuel Sancosmed Buján* (1843, Friol, IGI), pero o seu irmán é *Manuel María Sancosmede Buján* (1845, 1849, Friol, IGI); *Camilo San Cosmed Fernández* (1872, Orbazai, Lugo, IGI).

O censo de 2006 rexistra en Galicia un pequeno número de portadores de *Sancosmede* (menos de 10); non sabemos se é continuación da forma non deturpada (acaso emigrantes retornados, pois existe *Sancosmede* no Uruguai e Estados Unidos) ou unha restitución recente, ao abeiro da lexislación que permite restaurar a forma galega dos apelidos.

Unha variante minoritaria *Sancosme*, con menos de 20 portadores, podería ser tamén variante castelanizada de *Sancosmede*, pero no nordeste de Lugo, onde conta con maior presenza, debe de ter orixe no topónimo *San Cosme de Barreiros*.

É posible que tamén teñan orixe directa ou indirecta en haxiotopónimos *Sancosmede* ou variantes os apelidos *Cosmede* (menos de 10 portadores), *Cosmed* (24) e *Cosme* (47), dun xeito paralelo ao visto para *Tomé* / *Santomé*, aínda que non podemos descartar para eles a orixe patronímica. Na documentación relativa á mesma área luguesa onde se concentra hoxe *Sancosmede* tamén atopamos exemplos dun apelido *Cosmede*, antecesor dos *Cosme* e *Cosmed* lugueses actuais: *Gregorio Cosmede*, veciño de Xiá, Friol (1709, IGI), *Ángela Cosmede y Taboada*, id. (1709, IGI), *Cándido Ojea Cosmede* (1909, Orbazai, Lugo, IGI).

Cosmed é unha castelanización de *Cosmede*, mentres que as variantes do nome con distinto vocalismo (*Cosmado*, *Colmado*, *Colmede*) tenderon a castelanizarse como *Cosme*. O apelido de *Gregorio de San Cosme* (ano 1753, Oia, PARES) pode ser continuación e castelanización do de *Johán de San Colmado*, carniceiro (ano 1438, TuiXV), ou polo menos ten a mesma orixe e motivación: o lugar de *San Colmado* (hoxe *San Cosme*), en Baíña, Baiona. Non podemos saber se o sobrenome dun *Juan Colmado* (ano 1420, SMCamiño, Pontevedra) é un patronímico ou un sobrenome equivalente a “de San Colmado”.

1.e. *Andreas, André*. Os topónimos *Andrade* e *Andreade*

Andreas é igualmente un nome chegado desde o grego, onde constitúe forma emparentada con *ἄνδρoς* ‘home’, e igual ca o correspondente a *Thomas* entrou desde moi cedo no repertorio onomástico cristián por tratarse do nome dun dos apóstolos. Nas advocacións parroquiais de Galicia ordenadas por frecuencias, *Santo André* ocupa o lugar décimo cuarto; son 74 as freguesías que o teñen por padroeiro e 10 entidades de poboación son coñecidas polo haxiónimo *Santo André* ou variantes (*Santrandé*, *Santarandel*...).

Na documentación medieval galega alternan as formas con *s* final e sen el para o nome persoal: *Andreas Iriensis episcopus* (ano 569 Compostela, ano 572 Tombo vello de Lugo); *Andreas clericus* (ano 849, Samos); *Andreas* (ano 943 Sobrado, ano 960 Samos, ano 1069 Xubia, etc.); *Andrias conf.* (ano 1061, Samos); *per Sanctum Andream* (ano 897, Lugo); *domno Andrea* (anos 1199 e 1207, Samos).

A forma tradicional galega *André* ha de vir do xenitivo do haxiónimo, igual ca en *Thomas* / *Tomé*, a partir de contextos moi frecuentes como [*ecclesia* / *villa*] *Sancte Andreae*, *Sanctae Andreae de Orria* (ano 747, Lugo); [*ecclesia*] *sancti Andreae de Masma* (ano 935, Mondoñedo); *Castro Sancti Andree* (ano 1088, Lugo).

Os paralelos que nos ofrecen os resultados de *Cosmas* e *Thomas* na onomástica galega permiten vincular o nome persoal *André* (*Andreas*) con topónimos como *Andreade* e *Andrade*. Este último, como apelido toponímico orixinario de varios lugares de Galicia, ten presenza significativa na antroponimia familiar galega e portuguesa. Ao topónimo e apelido *Andrade* ténselle buscado orixe céltica (Millán 1987: 47-60), antroponímica xermánica (Piel-Kremer 1976: 15.2, con dúbidas) ou antroponímica a partir dun nome *Antriatus* “de orixe aínda obscura” (Machado 2003: s.v.). En suma, viña considerándose “de asignación etimolóxica pouco segura” (Boullón 1999: 131).

Un antigo xenitivo alternativo de *Andreae*, coa forma **Andreati*, paralelo do mencionado **Thomati* creado para *Thomas*, ou dos **Cosmeti* / *Cosmati* para *Cosmas*, explica os topónimos *Andreade* (nome de parroquia e lugar en Paradela, Lugo), e *Andrade*, nome de parroquia en Pontedeume e de tres lugares nas parroquias de Aríns (Santiago de Compostela), Las (San Amaro, Ourense) e Calde (Lugo). Na toponimia maior portuguesa, o DCP só recolle un plural *Andrades*, concello de Cantanhede, mais neste caso é un topónimo formado a partir do apelido.

Tanto *Andreade* coma *Andrade* remontan a un mesmo étimo **ANDREATI*. O de Pontedeume xa se rexistra sen iode nas atestacións en latín medieval máis antigas: *villa que iacet in Andradi* (ano 1104, Caaveiro), *ecclesia Sancti Martini de Andrade, in territorio de Prucis* (ano 1246, Caaveiro). O *Andrade* de Calde, Lugo, rexístrase con iode en datas moi anteriores: *uillam quam dicunt Andriati* (ano 998, Lugo). E o *Andrade* ourensán da parroquia de Las vémolos sen iode no século XIII: “Ellanes, tam ecclesiasticam quam laycalem et in Eris et in *Andradi*” (ano 1220, Oseira), pero con iode no século anterior: “*aliam uillam in territorio Castelle nomine Andriati*” (ano 1107, TomboA Santiago).

A pronunciación como cuadrisílabo permitiu o resultado *Andreade* no máis oriental destes topónimos, pois é o hiato o que preserva a vocal posterior ao grupo *dr-*. De realizarse como trisílabo, o iode do ditongo da sílaba tónica perderíase, como sucede en contextos fónicos idénticos (CIPRIANU > *Cibrán*, *Cibrao*, (H) ADRIANU > *Adrán*, *Santradán*) e o resultado sería *Andrade*. A forma antroponímica *Antriati* proposta por Machado, documentada no século x, é unha hiperlatinización de *Andreati* ou *Andriati* e non o étimo de *Andrade*, pois tras consoante nasal o *t-* non sonorizaría.

1f. Apelidos *André*, *Andrés*, *Santandré*, *Andrade*

Mapa 4. Apellido *André*

A documentación medieval móstranos que as formas de xenitivo deste nome (*Andreeae*, *Andree*) tiveron uso patronímico (*Maria Andree*, séc. XII, Sobrado), pero non sabemos en que medida ou en que casos o apelido **André** é continuación dun antigo patronímico ou é un sobrenome de significado toponímico

equivalente a “de Santo André”, segundo o visto para *Tomé* e *Cosmede*. A distribución xeográfica dos 435 portadores de *André* en Galicia (Mapa 4) permite recoñecer unha área de maior densidade na raia seca ourensá, onde posiblemente conflúen os orixinarios de polo menos dous topónimos *Santo André*: a parroquia de *Rabal* (*Santo André*), en Oímbra, e a vila de *Santo André* en Montalegre, Trás-os-Montes, do outro lado da fronteira con Portugal. Outra área de densidade significativa, en Ponte Caldelas, podería ter o seu centro na parroquia de Anceu (*Santo André*).

Mapa 5. Apellido *Andrés*

En Galicia é moito máis frecuente o apelido na forma **Andrés**, que conta con 1.274 portadores. Presenta unha distribución dispersa (Mapa 5), con múltiples áreas de densidade significativa non urbanas, o que fai pensar que non se trata dun apelido foráneo, senón da castelanización dun *André* galego orixinario. Algunhas das áreas de maior densidade talvez permiten vincular estes apelidos a un topónimo *Santo André*: no Baixo Miño, ao lugar de Santo André de Uma, na parroquia de Uma (Santo André) e a de Lourido (Santo André), ambas en Salvaterra; en Redondela, talvez á parroquia de Cedeira (Santo André), no mesmo concello; nas terras de Celanova, posiblemente a Santo André de Penosiños, concello de Ramirás. En moitos casos, non obstante, o apelido ha de ser simplemente o patronímico sen sufixo, cando non é continuador dun antigo *De André* ou *De Andrés* (cf. *Francisco Andrés Díaz*, de Zoó, Samos, fillo de *León de Andrés*, ano 1700, IGI; *Juan Antonio de Andrés*, fillo de *Felipe de Andrés*, veciños de Vilasante, Cervantes, Lugo, ano 1812; *José Marcos Núñez de André*, fillo de *Domingo Núñez* e de *Dominga de André*, veciños de Cedrón, ano 1879, Lugo, IGI).

Mapa 6. Apelido *Santoandré*

Nalgunhas áreas usouse como sobrenome con flexión de xénero, *André / Andrea* ou *Andreo / Andrea*, coma en *Ramona Andrea Prieto* e *Julián Andreo Prieto*, fillos de *Nazario Andreo*, ano 1878, Santo André de Boimente, Lugo, IGI). Este último rexístrase como *Nazario Andrés* noutra fonte (ano 1872, IGI).

O apelido que contén o haxiónimo, procedente de lugares que hoxe figuran no nomenclátor como Santo André, presenta as formas **Santoandré** (44 portadores, Mapa 6) e **Santandré** (25, Mapa 7). Han de ser castelánización destes apelidos, aínda que nalgún caso poderían ter orixe fornáea, os que presentan a forma *Santandrés* (menos de 10 portadores), *San Andrés* (menos de 20) e *Sanandrés* (68).

Mapa 7. Apelido *Santandr*

A distribución xeográfica permite situar o principal foco irradiador dos apelidos *Santoandré* e *Santandré* no concello de Agolada: na parroquia de Órrea (Santo André) e no lugar de Santo André da parroquia de Carmoega. Os portadores de *Santandré* nas inmediacións de Pontevedra quizais teñan orixe en

Santo André de Xeve, que na documentación se rexistra como *Santrandel: Ruy de Gatomorto, de Santrandel de Gebe* (ano 1527 SMCamiñoPontevedra), cunha variante popular paralela do *Santarandel* de Arceo, Boimorto. Unha terceira área de portadores de *Santandré*, nas mariñas coruñesas, ten quizais orixe na parroquia de Santo André da Ribeira, concello de Monfero. A documentación mostra que outros topónimos *Santo André* doutras áreas tamén orixinaron apelido co haxiónimo, hoxe castelanizado: *Affonso Fernández de Santandré* (ano 1355 Pantón), *Juhán Lourenço de Santandré* [de Masma] (ano 1495, Vilourente, Mondoñedo), *Galaor de Santo André*, de Santa María da Ameixenda (Ames) (ano 1546, ACS).

Mapa 8. Apelido *Andrade*

O apelido ***Andrade*** (Mapa 8), con máis de 4.200 portadores, ocupa o lugar número 169 por orde de frecuencias en Galicia. Aínda que espallado por todo o territorio, a maior densidade dáse na provincia da Coruña e especialmente na comarca de Bergantiños. Suponse que o principal foco irradiador foi a parroquia

de Pontedeume, de onde era orixinaria a poderosa familia dos Andrade baixomedievais, pero os outros topónimos *Andrade* galegos aparentemente tamén xeraron apelido. Rexistrámolo en cadeas onomásticas desde o século XII: *Petrus Andradi* (ano 1128, Caaveiro), *Petrus Veremudiz de Andrade* (ano 1204, Caaveiro), *domnus Lupus Petri de Andrade* (ano 1238, Oseira), *Fernandus Petri de Andrade* (ano 1235, CatMondoñedo), etc.

A variante con alteración da vogal final, *Andrada*, que ten presenza significativa como apelido noutras áreas (en España rexistra a máxima densidade na Estremadura), en Galicia non chega aos 50 portadores. Na documentación galega medieval só moi esporadicamente se rexistra esa forma: *in Burgaus et in Andrada ecclesiasticas et laicales* (ano 1192, Sobrado).

O censo non inclúe na actualidade ningún portador do apelido **Andreade**, orixinario do lugar homónimo (na parroquia de Paradela, en Sarria), nin en Galicia nin en España. Sobrevive en América, especialmente nos Estados Unidos. Na documentación escrita rexístrase en Galicia ata mediados do século XIX: *María Josepha Tero Andreade*, filla de *Cathalina de Andreade* (ano 1682 Barán, Paradela, Lugo, IGI); *Pedro Andreade* (ano 1859, Cortes, Paradela, Lugo, IGI). Quizais desapareceu a raíz da creación do Rexistro Civil na década de 1870, que puido harmonizalo ou regularizalo en *Andrade*, pois na actualidade ten presenza este apelido en parroquias de Paradela e doutros concellos da comarca de Sarria onde se documentaba *Andreade* no pasado.

2. CIVIDANES, CIVIDÁNS, CIVIDÁS

O Nomenclátor recolle unha localidade chamada *Cividáns*, en Salcidos (A Guarda) e outra *Cividás* en Serantes (Oleiros). Ambas deron orixe ao correspondente apelido toponímico.

O nome destas dúas poboacións figuraba cunha forma castelanizada *Civitanes* nos nomenclátors do século XX e noutras fontes escritas. Non son, como se viña considerando, formas de plural de *Cividá* ou *Cidá* (< CIVITATE), nomes relativamente comúns na toponimia galega para designar castros ou “ruínas o vestigios de poblaciones” (Moralejo 1977: 24), o que obrigaba a supoñer que a consoante nasal de *Cividáns* era adventicia, non etimolóxica. A documentación do século XIII do mosteiro de Santa María de Oia mostra que o topónimo *Cividáns* da Guarda

remite a un étimo *CIVITATANOS: *Cividáns* 1218, *Cividanos* 1233, *Cividanos* 1239, *Cividans* 1243, *Cividanus* 1244, *Cividaos* 1269, *Cividaos* 1275, *Cividaos* 1282, *Çividaos* 1283. É polo tanto un xentilicio. Posto que o lugar de *Cividáns* se atopa ao pé do monte Trega, debemos interpretar que é o castro deste monte a *cividá* de onde procedían os poboadores que motivaron o nome do lugar.

Vémolo en cadeas onomásticas desde a Idade Media: *Lourenço Eanes de Cividaos* (1282, Oia), *Pedro Pescoço de Çividaos* (1283, Oia), *Pedro de Cividáns* (1409, Oia), *Joán de Cividaas* veciño de Pontevedra (1417, Lérez), *Marcos de Cibidáns* (1554, Oia, PARES). Desde o século XVIII só se rexistra coa forma castelanizada, coa vogal <e> en lugar do <o> etimolóxico: *Manuel de Cividanes*, *Mateo de Zividanes* (1753, CME A Guarda), *Constantino Cividanes Cadilla* (1866, IGI), *Amadeo Cividanes* (1872, IGI), *Emilio Cividanes Rolán* (ano 1888, IGI), *Benito Urgal Cividanes* (1896, IGI), *José Pérez Cividanes* (1897, Camposancos, IGI).

Supoño para *Cividás*, en Serantes, Oleiros, o mesmo étimo *CIVITATANOS, aínda que non posuamos documentación antiga que o confirme. *Cividás* coincide coa solución local tradicional nesa área para a forma plural do sufixo correspondente ao latín -ANOS (é área de *o irmán* / *os irmás*). A forma con que se castelanizou o topónimo e o apelido correspondente coincide coa empregada para o da Guarda: *Gabriel Cividanes*, de Maianca (1662, ARG), *Ramón Cividanes*, veciño da Coruña (1810, ARG), *María Cividanes Lugrís* (1822, A Coruña), *Maria Isolina Illanes Cividanes* (1847, A Coruña, IGI), *José Lugrís Cividanes* (1849, 1850, A Coruña, IGI), *Atanagildo Cagigal Cividanes* (1881, IGI).

A distribución xeográfica dos 375 portadores do apelido *Cividanes* (Mapa 9) mostra dúas áreas de densidade significativa que corresponden a cadanseu topónimo orixinario: *Cividás* en Oleiros, *Cividáns* na Guarda. Se os portadores do apelido *Cividanes* do Baixo Miño teñen todos orixe remota no *Cividáns* da Guarda, entre os portadores do mesmo apelido no norte conviven probablemente os orixinarios de *Cividás* e os chegados desde *Cividáns*.

Se o *Cividáns* da Guarda se atopa ao pé do castro do Trega, o *Cividás* de Oleiros está ao pé doutro castro denominado Castro de Suvia. O nomenclátor recolle tamén un topónimo *Cidáns*, localidade da parroquia de Zamáns, en Vigo. Supoñemos para este *Cidáns* o mesmo étimo, un xentilicio CIVITATANOS, aínda que descoñecemos a que castro se refire a *cidá* de onde procedían os habitantes que motivaron o topónimo.

Mapa 9. Apelido *Cividanes*

3. PARAXÓ, PARAXUÁ

O Nomenclátor recolle na provincia da Coruña dous topónimos *Paraxó* (en Ordoeste, A Baña, e en Luou, Teo), na de Pontevedra outro *Paraxó* (en Agar, A Estrada) e na de Lugo un *Paraxuá* (Romelle, Samos). Este último aparece documentado como *Paraiola* no século xi: *et alia in Paraiola* (ca1020-1052, Samos), “prope aula sancti Martini de Riomelli villam quam vocitant *Paraiola*” (ano 1093, Samos).

Mapa 10. Apelido *Parajuá*

En *Paraxuá* o sufixo correspondente ao latín -ŎLA presenta a solución con desprazamento da tonicidade característico de áreas de Ourense e de Lugo (cf. *Nigueiroá*, *Pereiroá*, *Cabreiroá*). A consoante palatal actual corresponde ao <i> que precede o sufixo nas atestacións medievais, pero a secuencia vocálica *aio* só pode ser secundaria, debida á perda dunha consoante ante iode. A única explicación verosímil é que esa consoante fose un L- (cf. SANCTA EULALIA > *Santaia*, *Santa Baia*), e dado o contexto fónico, con tres consoantes liquidas en tres sílabas contiguas, ese L explicárase como resultado por disimilación dun R orixinario, o que nos conduce a un posible étimo PETRARIŎLA. O resultado *petra-* > *para-* en posición átona é común (PETRAFACTA > *Parafita*), e o feito de que se transcriba como *Para-* e non *Petra-* no latín do século XI indica que daquela xa non resultaba un topónimo transparente. Os topónimos *Paraxó* poderían explicarse tamén a partir de PETRARIŎLA, coa redución ŎLA > -ó propia do galego sur occidental (cf. *Grixó* < ECCLESİŎLA) aínda que non podemos excluír que nalgún caso proceda do correspondente masculino.

Mapa 11. Apelido *Parajó*

Do apelido correspondente ao topónimo *Paraxuá* só posuímos rexistros recentes e coa grafía *Parajuá*: *María Juana Gerónima Resco Parajuá* (1817, Baralla, IGI), *Manuel Parajuá Sangil* (1820 Cedrón, Lugo), *Juan Parajuá Boado* (1823, Cedrón, Lugo), *Domingo Antonio Parajuá Mourelo* (1878, Baralla, IGI). Os portadores de *Parajuá* (85, Mapa 10) residen maioritariamente nunha área próxima ao topónimo orixinario. O topónimo *Os Paraxuás* (San Martiño de Corvelle, Pastoriza) ha de deberse ao apelido dos seus poboadores.

A distribución xeográfica dos portadores de *Parajó* (285, Mapa 11), coa máxima densidade nos concellos da Baña e de Teo, permite recoñecer os lugares chamados *Paraxó* das respectivas parroquias de Ordoeste e de Luou como focos irradiadores, mentres que aparentemente o *Paraxó* da Estrada non xerou apelido.

A atestación *Paraiola* de Samos no século XI achega importante información para explicar outros topónimos semellantes a *Paraxó* e *Paraxuá*, algúns deles tamén xeradores de apelido (por exemplo, dous topónimos *O Paraxón*, cun -n

secundario analóxico con outros topónimos en *-ón*, situados en Ordes e Betanzos); o apelido *Parajón*, con moi poucas ocorrencias, pode vir dalgún deles ou de Asturias, onde tamén hai un lugar homónimo e onde é bastante máis frecuente.

Por outra banda, a disimilación de líquidas que explica a medieval *Paraiola* tamén permite explicar como derivados mediante o sufixo correspondente ao latín -ARIU certos topónimos en *-aio* e *-allo* (*Liñaio*, *Lestaio*, *Rosallo*...) que presentan no lexema unha consoante líquida R ou L, que provoca da mesma forma a disimilación ou asimilación do R do sufixo.

REFERENCIAS

- ACS = Arquivo da Catedral de Santiago de Compostela. Fondos Documentais. [<http://csa.archivo3000.es/jopac/controladorconopac>].
- AHUS = Arquivo Histórico Universitario de Santiago de Compostela. [<http://www.usc.es/gl/servizos/arquivo/fondos/accesoweb.html>].
- ARG = Xunta de Galicia. Arquivo do Reino de Galicia [<http://arquivosdegalicia.xunta.gal/portal/arquivo-do-reino-de-galicia/>].
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (1999): *Antroponimia medieval galega* (ss. VIII-XII). Patronymica Romanica, 12. Tübingen: Max Niemeyer.
- CAG = Boullón Agrelo, Ana Isabel / Sousa Fernández, Xulio (2005-): *Cartografía dos apelidos de Galicia* [<https://ilg.usc.es/cag/>].
- CODOLGA = José Eduardo López Pereira (dir.) (1994-): Corpus Documentale Latinum Gallaeciae [<http://corpus.cirp.es/codolga/>].
- David, Pierre (1947): Études historiques sur la Galice et le Portugal du VI au XII siècles. Paris-Lisbonne: Institut Français au Portugal – Universidade de Coimbra.
- DCP = Frazão, António César do Amaral (1981): *Novo dicionário corográfico de Portugal*. Porto: Editorial Domingos Barreira.
- IGI = International Genealogic Index. The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints. FamilySearch [<http://FamilySearch.org>;2018].
- López Sangil, José Luis / M. Vidán Torreira (2011): “Tumbo Viejo de Lugo (transcripción completa)”, *Estudios Mindonienses* 20, 11-373.
- Machado, José Pedro (2003): *Dicionário Onomástico Etimológico da Língua Portuguesa*. Lisboa: Livros Horizonte.
- Méndez, Luz (2016): *Toponimia de Agolada*. Colección Terra Nomeada. Asociación Galega de Onomástica - Real Academia Galega.
- Millán González-Pardo, Isidoro (1987): *Toponimia del concejo de Pontedeume y cartas reales de su puebla y alfoz*. A Coruña: Deputación Provincial.
- Moralejo Laso, Abelardo (1977): *Toponimia gallega y leonesa*. Santiago: Editorial Pico Sacro.
- Navaza, Gonzalo (2009): “Parroquias e toponimia”, en VV. AA.: *A parroquia en Galicia. Pasado, presente e futuro*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, pp. 181-201.

- NG = Xunta de Galicia (2003): *Nomenclátor de Galicia*. [<https://www.xunta.gal/nomenclator?>].
- PARES = Portal de Archivos Españoles. Ministerio de Educación, Cultura e Deporte. [<http://pares.mcu.es/>].
- Pérez Capelo, Carolina (2015): *Toponimia e variación dialectal en galego. Os topónimos rematados en -oa, -oá, -úa, -uá*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Piel, Joseph M. / Kremer, Dieter (1976): *Hispanogotisches Namenbuch*. Heidelberg: Carl Winter – Universitätsverlag.
- TMILG = Varela Barreiro, Xavier (dir.) (2004-): Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. [<http://ilg.usc.es/tmilg>]. [acceso: 29-04-2018].